

УДК 811.111'367.632 + 811.1632'367.632

Л. Є. Блін,
аспірант

(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

**ГРАМАТИКАЛІЗАЦІЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ
ЗАСОБІВ ВИРАЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ ОЗНАЧЕНОСТІ – НЕОЗНАЧЕНОСТІ
В БАЛТО-СЛОВ'ЯНСЬКИХ ТА ГЕРМАНСЬКИХ МОВАХ**

Стаття присвячена вивченню засобів вираження категорії означеності – неозначеності в балто-слов'янських та германських мовах. Особлива увага звертається на історичні передумови виникнення та розвитку граматичних показників даної категорії. Розглядаються та аналізуються різні теорії походження означених артиклів у зазначених мовах та час їх формалізації як показників категорії означеності.

Категорія означеності – неозначеності детально вивчалася вітчизняними [1; 2; 3; 4] та зарубіжними [5; 6] дослідниками.

Дана категорія в різних мовах може виражатися по різному. Тому дослідники виділяють так звані артиклеві та безартиклеві мови [1]. У безартиклевих мовах ця категорія має семантичний характер та виражається різними шляхами, але жоден з них немає граматичного статусу і не є її формальним показником. В артиклевих мовах категорія означеності – неозначеності має семантико-граматичне втілення, тобто її значення закріплено за певною граматичною формою, яку Трубецької пропонує називати "означеною формою" [7]. "Означена форма" в різних мовах знаходить різноманітне вираження: вона може функціонувати як окреме слово, що детермінує іменник (в європейських мовах найчастіше зустрічається в препозиції до іменника), як афікс, та як флексії слів, що детермінують іменник (прикметники, особові займенники, числівники).

Дослідники мов з "означеною формою" у препозиції, тобто з артиклями і досі не можуть дати однозначну відповідь на питання про статус артикля. Одні лінгвісти говорять про сполучення артикля з іменником як про аналітичну форму, інші вважають артикль морфемою, а треті підтримують точку зору про те що артикль є окремим словом. У даній статті ми пропонуємо порівняти засоби вираження категорії означеності – неозначеності в балтослов'янських (на прикладі болгарської) та германських (на прикладі англійської) мовах. Болгарська мова викликає надзвичайний інтерес, оскільки це єдина балтослов'янська мова, де означеність грамаікалізувалася в окрему категорію. Однак граматичні показники даної категорії в болгарській мові значно відрізняються від тих, з якими ми маємо справу в англійській мові, оскільки означений артикль у даній мові є суфігованим. Таке співставлення дозволить краще зрозуміти природу даної категорії. Саме в цьому і полягає актуальність цієї роботи.

Мета роботи дослідити засоби вираження категорії означеності – неозначеності в різних індо-європейських мовах, а саме в балтослов'янських та германських.

Стосовно походження артиклів у болгарській мові існує дві протилежні точки зору. Прихильники першої точки зору (Майер, Мілетіч, Вондрек, Младенов) вважають виникнення постпозитивного артикля ът, то, та в болгарській мові виключно внутрішнім процесом, зумовленим занепадом системи відмінювання і загальними аналітичними тенденціями, характерними для болгарської мови. Відповідно до іншої точки зору (Щепкін), ці аналітичні зміни отримали поштовх ззовні: їх швидке розповсюдження пов'язане з утворенням Другого болгарського царства і швидкою асиміляцією болгарами романських елементів, які були розсіяні на південь від Дунаю [4: 105].

Представники першої теорії наводять наступні аргументи, відстоюючи свою точку зору: по-перше, задовго до переміщення предків південних слов'ян на Балкани в слов'янських мовах мало місце вживання постпозитивного члена. При цьому мається на увазі розрізнення так званих неозначених і означених прикметників, наприклад, старослов'янське добръ – добрый, пьшь – пеший, бось – босый. Означений прикметник – це сполучення неозначеної форми з артиклевим формантом, що походить від основи індоєвропейського вказівного займенника је. У старослов'янській мові через вживання означеної чи неозначеної форми прикметника, що стояв в атрибутивній функції до іменника, виражалася граматична категорія означеності – неозначеності. У сучасних слов'янських мовах, як відомо, повні та короткі прикметники вже не передають категорії означеності – неозначеності, а розрізняються лише за своїми синтаксичними функціями. Однак, це постпозитивне членування прикметників послужило зразком для формування постпозитивних форм болгарського артикля ът, то, та. Заперечуючи роль субстрата і наголошуючи на внутрішньослов'янському характері розвитку постпозиційного члена в болгарській мові, Мілетіч та його послідовники посилаються зазвичай на артиклетодібне вживання постпозитивних часток -то, -та, -ть в північноросійських діалектах [4: 105-106]. В якості характерного приклада можна навести фрагмент одного з листів протопопа Авакума:

"...А то как в правду-ту молился, зажмурь глаза-те, да ум-от сквозь воздух и твердь и эфир отпусти к Надежде-тому и престолу Его, а сам ударся о землю, да лежи и не вставай, плачущи: уж-жо ум-от Христа-того притащит с неба-тово, как оскорбишь гораздо сердце-то."

Неважко помітити, що частка -то, що узгоджується з іменником в роді і відмінку виступає в цьому прикладі саме в ролі означеного постпозитивного артикля, повністю аналогічного артиклю в болгарській мові. Однак, вживання такого артикля в російських діалектах не виходило за межі розмовного мовлення і було факультативним; навіть Авакум використовує його у своїх текстах епізодично [8]. Загалом означеність – неозначеність практично у всіх балто-слов'янських мовах є лексико-семантичною категорією, оскільки вона не має граматичного оформлення.

Другим аргументом на підтримку внутрішньослов'янської теорії походження артикля в болгарській мові є приклади енклітичного вживання вказівних займенників при іменниках у старослов'янських пам'ятках: влагата, мирото, словатого, работь, домоть, народось.

По-третє, вони говорять про те, що деякі уривки дають порівняно регулярне вживання енклітичних займенників при окремих іменниках. Характерно, що іменники, що означають конкретні, граматично визначені і важливі з точки зору розповіді предмети, супроводжуються вказівним чи присвійним займенником, або енклітичним -ть. Виключенням є іменник Господь і кличні форми іменників, які вживаються без артикля і в новоболгарській мові. Однак, як і в пізній латині, в староболгарських пам'ятках вживання детермінативів було вільним. У різних джерелах один і той самий іменник в одному уривку міг мати артиклеподібні детермінативи, а в інших ці детермінативи були відсутні.

Представники другої точки зору, вважали походження артикля результатом зовнішнього впливу. По-перше, вони стверджують, що руйнація системи відмінювання іменників, що спричинила виникнення артиклів, з усіх слов'янських мов спостерігається лише в болгарській, тому зникнення системи відмінювання не може бути внутрішньоболгарським мовним процесом, а є результатом дії зовнішніх факторів.

У зв'язку з цим і розвиток постпозитивного артикля в болгарській мові є, на їх думку, не загальнослов'янським, а виключно болгарським явищем, пов'язаним з аналогічними процесами в албанській та балкано-романських мовах.

По-друге, спорадичне вживання постпозитивно-агглютинованих часток ът, то, та в давньо- та середньоболгарських пам'ятках, ці науковці пояснюють впливом грецьких текстів, а не загальнослов'янськими тенденціями. Кінцеве ж формування категорії артикля датується кінцем середньоболгарського – початком новоболгарського періоду [4: 107-108].

На сьогодні, граматична категорія означеності в болгарській мові має два аспекти – синтаксичний та семантичний. Синтаксичний аспект означеності пов'язаний з формальним морфологічним показником, артиклем, що виражається різними закінченнями слів. Ці закінчення залежать від числа та роду. Вони додаються до іменників, прикметників, присвійних займенників та числівників (як кількісних так і порядкових) [6]. Варто зазначити, якщо перед іменником стоїть прикметник чи числівник, то означений артикль додається лише до першого слова, інші слова просто узгоджуються в роді та числі, наприклад, топка (м'яч) > зад топката (за м'ячем), бяла топка > към бялата топка (до білого м'яча), голяма бяла топка > за голямата бяла топка (про великий білий м'яч) [8]. Крім того для іменників та прикметників чоловічого роду є дві форми: "повний член" -ът/-ят для підмета та "неповний член" -а/-я для додатку. Наприклад: пътят влиза в града "дорога входить до міста" і градът се виждаше от пътя "місто було видно з дороги". Дане розділення з'явилося внаслідок реформи 1945 року, до реформи в східних діалектах використовувались виключно неповні члени, а в західних – повні. У деяких регіонах і сьогодні можна знайти використання повного члена в функції додатку [5].

У функції неозначеного артикля в болгарській мові виступають слова един/една/едно (один/одна/одне), які ставляться перед групою слів: една жена (якась жінка), хоча іменник без артикля — теж неозначений. При необхідності підкреслити неозначеність, використовуються неозначені займенники някой (хтось), някакъв (якийсь), нечий (чийсь), кой да е (хто-небудь) [8].

Семантична реалізація означеності – неозначеності в першу чергу пов'язана з семантикою, з необхідністю вказувати на певні об'єкти. Таке семантичне навантаження підтверджується й тим, що морфологічно болгарський артикль походить від вказівного займенника (функція якого вказувати на певний об'єкт). Тому артикль може уточнювати певну інформацію, якщо наприклад у реченні відсутній присудок [6].

Категорія означеності – неозначеності, що в сучасній англійській мові виражається за допомогою артиклів має досить цікаву історію, оскільки свого сучасного стану вона набула далеко не відразу. Про виникнення опозиції означеного і неозначеного артиклів можна говорити лише починаючи з кінця середньоанглійського періоду. Але це не говорить про попередню відсутність даної семантичної категорії. Наявність категорії означеності – неозначеності в готській, давньоверхньонімецькій і давньоанглійській мовах дозволяє зробити висновки про можливість

існування даної категорії ще в прагерманській мові основі, з якої вона й була успадкована вказаними спорідненими мовами. Але якщо категорія існувала ще під час давньоанглійського періоду, а граматична опозиція означеного та неозначеного артиклів, що є формальним показником даної категорії сьогодні, виникла лише наприкінці середньоанглійського періоду, це означає, що раніше дана категорія виражалася іншими засобами.

Основним способом вираження даної категорії в давньоанглійській мові були прикметники. У цей період майже всі прикметники, за невеликим виключенням, могли відмінюватись як по сильній (так званій займенниковій) так і по слабкій (іменниковій) відміні. Найбільш чітко різницю між вживанням сильних і слабких прикметників у германських мовах можна побачити у готській мові, де існував ряд правил, згідно з якими вживалась та чи інша форма прикметника. Наприклад, сильна форма зазвичай вживалась в іменній частині присудка з дієсловами *wisan* "бути" та *wairþan* "ставати"; дієприкметник II також вживався в сильній формі в якості різних уточнювачів при дієслові (обставина, предикативний атрибут); прикметник вживався в сильній формі, якщо перед ним не було артиклеподібного займенника *sa*, *þata*; в разі синтаксичної субстантивної прикметника також вживалась сильна форма. Слабка форма прикметника в готській мові вживалась в наступних випадках: в атрибутивній функції при наявності артиклеподібних слів; при субстантивній прикметника, перед яким стоїть артиклеподібне слово. Але траплялися випадки, коли слабка форма вживалась і при відсутності артиклеподібних слів, а саме: в звертаннях, в фразеологічних зворотах; іноді при субстантивній [9: 99-101]. У давньоанглійській ситуація була дещо іншою. Основною відмінністю у вживанні сильних та слабких прикметників було те, що прикметники, що відмінювалися за слабкою відміною, несли значення означеності, вони зазвичай використовувались із вказівним займенником у препозиції. Прикметники, що відмінювалися за сильним типом, мали значення неозначеності і не вимагали іншого детермінанта. Значення означеності – неозначеності, так само як і решта граматичних категорій прикметника (рід, відмінок, число), крім категорії, що виражала ступені порівняння, виражалось синтетично, тобто через використання різних закінчень. Але ця ситуація почала зазнавати змін під час середньоанглійського періоду. Фіксація наголосу на кореневому складі, яка відбулася ще в прагерманський період, поступово призвела до фонетичного ослаблення голосних у закінченнях, які уніфікувалися до так званої шва, а згодом відпали. За часів ранньосередньоанглійського періоду ще можна знайти певні відмінкові форми (знахідний відмінок), особливо в південних і центральних діалектах. Але вже за часів Чосера парадигма прикметника зводиться до нечисельних залишків. Відмінкова система зникла, граматичний рід також зник. Ще залишаються певні релікти категорії числа, а також сильна і слабка відміни.

	Сильна відміна	Слабка відміна
Однина	god	god-e
Множина	god-e	god-e

Як видно з даної таблиці, типи відмін розрізняються лише в однині, а категорія числа – лише в сильній відміні.

На півночі закінчення *-e* вже редукувалося остаточно. У національній мові воно зникає одночасно з його редукцією в інших частинах мови. В епоху Чосера воно вже не вимовляється (хоча зберігається на письмі), а пізніше дане закінчення відпадає зовсім, а прикметник набуває сучасної незмінюваної форми.

Причина такого швидкого розпаду парадигми прикметника, вочевидь, полягає в специфіці його категорій. Усі категорії прикметника – крім порівняння – визначаються притаманною йому синтаксичною функцією означення; всередині словосполучення, в флективній мові, означення, що виражається прикметником, пов'язане з означуванним через узгодження. Тому якщо означуване, що виражалось іменником, втратило категорію роду і майже втратило категорію відмінка, це мало певним чином позначитись на залежному члені словосполучення. Щоправда, категорія числа в іменника збереглась, у прикметника ця категорія зникла пізніше за всі інші [10: 124-129].

Проводячи паралель з болгарською мовою, варто зазначити, що прихильники внутрішньої теорії походження означеного артикля, також посилаються на існування сильних та слабких прикметників у балто-слов'янських мовах, на їх думку ці прикметники і стали основою для виникнення суфігорованого означеного артикля в болгарській мові, хоча в інших мовах цієї групи, сьогодні ці прикметники мають виключно синтаксичні відмінності у вживанні. Однак, категорія означеності – неозначеності і сьогодні в болгарській мові може виражатися за допомогою додавання означеного артикля до атрибутивного прикметника.

Однак англійські прикметники втратили закінчення, і вже не відмінювались відповідно до сильного чи слабого типу відміни, а отже втратили змогу виражати і категорію означеності – неозначеності. Для вираження цієї категорії знадобились інші засоби. Ці засоби утворилися з різних частин мови. Означеність стала виражатися за допомогою вказівного займенника, який зазвичай

детермінував слабкий прикметник, і з втратою прикметником значення означеності повністю перебрав на себе цю функцію і перетворився на означений артикль. Цілком можливо, що подібна ситуація спостерігалась і в болгарській мові. Принаймні, таку точку зору відстоюють прихильники теорії зовнішнього походження болгарського означеного артикля. Неозначеність стала виражатись чисельником *an*, який згодом перетворився на неозначений артикль.

Вказівні займенники в давньоанглійській період поділялись на дві групи. В одній з них вказівне значення було в значній мірі ослаблене. Тому ця група (перша) вживалася ширше і частіше ніж інша (друга). Обидві групи мали категорії роду, два числа і п'ять відмінків [10: 113-114].

Займенники першої групи супроводжують іменник, не маючи вказівного значення; вони дуже близькі за значенням до сучасного означеного артикля, і деякі лінгвісти вважають, що вони вже є артиклем. Так, наприклад, Мухін у своїй статті "Про Артикль" говорить про існування означеного артикля вже в давньоанглійській мові, хоч і зазначає, що така назва є дещо умовною [3: 367]. Основним аргументом проти існування означеного артикля вже в давньоанглійській мові є те, що ці займенники можуть вживатися анафорично, в значенні близькому до особових займенників. Артикль же замішувати іменник чи функціонувати без нього не може. Тому, не дивлячись на безсумнівну близькість вказівних займенників першої групи до артиклів, все ж вважається передчасним вважати, що дані займенники вже є артиклями під час давньоанглійського періоду [10: 114].

Що стосується неозначеного артикля, то як вже зазначалося він виник із числівника *an* в середньоанглійській період. Цей числівник, знаходячись в ненаголошеній позиції, починає виконувати функцію неозначеного артикля. Його відособлення викликано скороченням /a:/ в ненаголошеній позиції, /n/ зберігається перед голосними, а перед приголосними він відпадає. Неозначений артикль, що вводить не названий раніше денотат, завжди неанафоричний; означений артикль в своєму основному значенні, навпаки, анафоричний. Крім змістовної функції, дуже важливою є структурна функція обох артиклів, що є вказівниками іменника [10: 124].

Із втратою прикметниками закінчень і здатності до вираження категорії означеності – неозначеності, це значення перебрав на себе інші частини мови, а саме вказівний займенник і числівник, які згодом перетворилися на означений і неозначений артикль. Таке їх функціонування зустрічається і в сучасній англійській мові.

Отже, підсумовуючи все вище сказане, в слов'янських мовах категорія означеності – неозначеності в більшості мов (за виключенням певних місцевих діалектів) виражається лексично, але в деяких мовах (болгарській) ця категорія знаходить не лише семантичне, але й синтаксичне вираження. Тут як і в англійській мові знаходимо формалізований означений артикль. Однак, на відміну від англійського артикля, болгарський артикль є суфігованим і може додаватись не лише до іменника, але й до прикметника, що виступає у функції означення до даного іменника. Крім того, в залежності від синтаксичної функції у реченні, болгарській іменник та прикметник чоловічого роду має дві форми – повну та неповну, цілком можливо, що це є реліктом сильних та слабких прикметників, які розрізнялись не лише семантично, а мали й синтаксичні відмінності у вживанні. В англійській мові на даному етапі розвитку такий феномен не спостерігається, оскільки прикметник ще під час середньоанглійського періоду втратив свою граматичну парадигму (крім категорії ступенів порівняння). Ще одна важлива відмінність, що спостерігається в мовах, що розглядалися, – це відсутність формалізованого неозначеного артикля в болгарській мові. У функції неозначеного артикля в болгарській мові виступають слова *един/една/едно*, або неозначені займенники *някой, някакъв, нечий, кой да е*, в той час як в англійській мові є граматикалізований показник неозначеності. Отже, якщо в англійській мові ми маємо справу з граматичною опозицією, то про існування такої опозиції в болгарській мові не йдеться. Цілком можливо, що лексичні маркери неозначеності в болгарській мові, в подальшому, отримують формальний статус, але зараз про це ще говорити зарано.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Виноградов В. А. Артикль / В. А. Виноградов // Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред В. Н. Ярцева – 2-е изд. – М.: Большая Российская Энциклопедия, 2000 – 688 с.: ил.
2. Иванова И. П. Теоретическая грамматика современного английского языка. Учебник для студентов инст. и фак-тов иностр. языков / Иванова И. П., Бурлакова В. В., Почепцов Г. Г. – М.: Высш. шк., 1981 – 288 с.
3. Мухин А. М. Об артикле. / А. М. Мухин // Вопросы грамматики. Сборник статей. К 75 –летию академика И. И. Мещанинова. – М., Л.: Издательство академии наук СССР, 1960 – 471 с.
4. Пиотровский Р. Г. Формирование артикля в романских языках (выбор формы). / Р. Г. Пиотровский. – М., Л.: Издательство академии наук СССР, 1960 – 164 с.
5. Molle Kunka. The Way of Using Articles in Bulgarian Binominative Sentences. – Режим доступу : <http://www.linguistics-in-bulgaria.com/StatjaMolle1.pdf/>

6. Stoykova Velislava. The Determiner in Bulgarian – definite/indefinite article in DATR. – Режим доступу : <http://www.ccl.kuleuven.be/clin98/abstr/stoykova.html>
7. Трубецкой Н. С. Отношение между определяемым, определением и определенностью. – Режим доступу : <http://www.philology.ru/linguistics1/trubetskoy-87c.html>
8. Артикль. – режим доступу до статті: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Артикль/>
9. Гухман М. М. Готский язык./ Гухман Г. Г. – М.: Изд-во лит-ры на иностр. языках, 1958 – 289 с.
10. Иванова И. П. История английского языка. Учебник. Хрестоматия. Словарь. / Иванова И. П., Чахоян Л. П., Беляева Т. М. – СПб: Издательство "Лань", 2001 – 512 с. – (Учебник для вузов. Специальная литература).

Матеріал надійшов до редакції 01.04. 2010 р.

Блин Л. Е. Грамматикализация и функционирование средств выражения категории определенность – неопределенность в балто-славянских и германских языках.

Статья посвящена изучению грамматических показателей данной категории в балто-славянских (на примере болгарского) и германских (на примере английского) языков. Внимание обращается на исторические причины возникновения и развития артиклей. Рассматриваются и анализируются разные теории происхождения определенных артиклей в упомянутых языках.

Blin L. Ye. Grammaticalization and Functioning of the Means of Expression of the Category of Definiteness – Indefiniteness in Balto-Slavonic and Germanic Languages.

The article studies grammatical indicators of the category under consideration in Bulgarian and English languages. Attention is given to the historic grounds of origin and development of articles. Different genesis theories of definite articles in the languages mentioned are being examined and analyzed.